

4. Tümcenin öğeleri ve öğretimi

Dolaylı tümleç ve belirteç tümleci gibi tümleç türlerini ve sadece geçişli tümcelerde görülen nesnelere inceleyelim:

- (1) a. Erkin *bahçede* çiçek topluyor.
b. Erkin bardağı *elinden* düşürdü.
c. Erkin kalemi *masaya* bıraktı.
d. Erkin *yarın* gelecek.
- (2) a. Erkin *kitabı* okudu.
b. Erkin bir *kitap* istiyor.

(1)'deki tümcelerde tümleçler, (2)'deki tümcelerde de nesnelere silindiğinde (1)'deki tümcelerin düzgün, (2)'deki tümcelerin ise bozuk olduğu görülür:

- (1') a. Erkin çiçek topluyor.
b. Erkin bardağı düşürdü.
c. Erkin kalemi bıraktı.
d. Erkin gelecek.
- (2') a. *Erkin okudu.
b. *Erkin istiyor.

- (3) A: Kitabı kim okudu?
B: Erkin okudu.

Aşağıdaki tümcelerdeki dolaylı tümleçler silindiğinde tıpkı nesnelere silindiği duruma benzer bir etki görülmektedir:

- (4) a. Ali *bana* kızıyor.
b. Ali *Ankara'da* oturuyor.
c. Ali *bu kitaptan* nefret ediyor.
- (4') a. *Ali kızıyor.
b. *Ali oturuyor.
c. *Ali nefret ediyor.
- (5) a. Ali *beni* dövüyor.
b. Ali *bana* kızıyor.

Tümce öğeleri üzerindeki durum ekleri o öğelerin tümcedeki rollerini belirlemiyorsa, bunu belirleyen nedir? Aşağıdaki örneklerde dolaylı tümleç olarak adlandırılan öğeler üzerindeki durum eklerinin değişmediğini, ama öğelerin tümce içindeki rollerinin değiştiği görülmektedir:

- (6) a. Aslı *bana* geliyor.
b. Aslı *bana* acıyor.
- (7) a. Aslı *köpekten* korkuyor.
b. Aslı *okuldan* çıkıyor.
c. Aslı *evinden* göltü görebiliyor.

Bu tümcelerde değişenin sadece eylemler olduğu açıkça görülebilmektedir. Eylemlerin bu özelliği sadece dolaylı tümleç ve nesnelere tümce içindeki rollerini belirlememekte aynı zamanda öznenin de tümcedeki rolünü belirlemektedir. Örneğin (8a)'da, *adam* ögesi eylemde bildirilen işin yapıcısıyken (8b)'de eylemin yaptığı işten etkilenen bir öğedir.

- (8) a. *Adam* beni takip ediyor.
b. *Adam* öldü.

Bu içsel özellik eylemlerin **anlamsal-seçme** (kısaca a-seçme) özelliğidir. A-seçme özelliğine göre eylemler

tümcedeki öğelere çeşitli roller yüklemektedirler. Bu bakımdan eylemler birer **rol yükleyici**, rol yüklenen Ad Öbekleri de (kısaca AÖ) **rol yüklenicidir**. Aşağıda, tümceye fazladan öğe ekleme ya da öğe çıkarmanın dilbilgisidışı tümcelere sonuçlandığı görülmektedir:

- (9) Aslı köpekten korkuyor
a. *Aslı korkuyor.
b. *Aslı köpekten *kemiği* korkuyor.
- (10) Kedi *köpekten kemiği* aldı.

Bu örnekler, eylemlerin belirli sayıda öğeyi gerektirdiklerini göstermektedir. Bunlara eylemin **üyeleri** denmektedir. Eylemler içsel olarak a-seçme özelliklerinin yanı sıra **katégorisel-seçme** (k-seçme) özelliklerini de barındırmaktadır. Eylemlerin a-seçme ve k-seçme özelliklerine bağlı olarak **rol yapısı** ve **üye yapısına** sahip oldukları söylenebilir. Örneğin *kork*-eyleminin aşağıda görüldüğü gibi x ve y olarak iki üyesi bulunmaktadır.

- (11) kork-: x y

Rol yapısı içinde her üyenin birer rolü bulunmaktadır (Rol dökümü ve Türkçedeki rol örneklemeleri için bkz. Ek bilgi 2.2). (9)'da *Aslı* üyesi *korkmak* eyleminin EDİCİSİ, *köpekten* ögesi de eylemin KONUSUNU oluşturmaktadır. Bu şöyle gösterilebilir:

- (12) kork-: x y
EDİCİ KONU

- (13) yaşlan-: x
ETKİLENEN

- sev-: x y
EDİCİ KONU

- (14) bak-: x y
EDİCİ KONU

- dur-: x y
EDİCİ YER

- iğren-: x y
EDİCİ KONU

Bunla birlikte, nesne aldığı için geçişli olarak kabul edilen ama üye yapısı bakımından geçişli *sevmek* eyleminden farklılık gösteren eylemler de vardır:

- (15) ver-: x y z
EDİCİ KONU HEDEF

Sadece üye yapısı değil, rol yapısı da geçişli/geçişsiz eylem ayrımının gösteremediği farklılıkları gösterebilmektedir:

- (16) a. *Adam* yılbaşında dans etti.
b. *Adam* yılbaşında öldü.

- (17) dans et-: x
EDİCİ

- öl-: x
ETKİLENEN

- (18) a. Yılbaşında dans edildi.
b. *Yılbaşında öldü.

Sözlüklerde üye yapılarının verililişi

Dil öğretiminde üye ve rol yapıları ikinci dil sözlüklerinde aşağıdaki gibi verilmektedir.

take /teik/ v **took** /tok/ **taken** /teikən/

1 [T] to move someone or something from one place to another: *Don't forget to take your bag when you go.* | *Paul doesn't know the way – can you take him?* | **take sb /sth to** *We take the kids to school in the car.* | *Our neighbor was taken away in a police car.* | *Take the car to the garage to be repaired.* | **take sb sth** *Take your mother a cup of tea* | **take sb/sth with you** *I'll take the dogs with me when I go to the lake.* – see BRING (USAGE)

Longman Dictionary of Contemporary English, 1995

4.1 Tümce türleri

(20) a. Ali kitabı okudu (geçişli)
b. Ali çocuğu dövdü (geçişli)	(23') a. Çocuk esnedi (EDİCİ)
b. Çocuk düştü (ETKİLENEN)
(22) a. Ali kitabı bana verdi (geçişli)
b. Ali altgeçitten karşıya geçti (geçişli)	(24') a. Çocuk yataktan düştü (ETKİLENEN+YER)
b. Çocuk benden hoşlanmadı (EDİCİ+KONU)
(23) a. Çocuk esnedi (geçişsiz)
b. Çocuk düştü (geçişsiz)	(25) a. Ali bizi gördü (EDİCİ + KONU)
b. Ali beni sevdi (EDİCİ + KONU)
c. Ali evi temizledi (EDİCİ + KONU)
(24) a. Çocuk yataktan düştü (geçişsiz)
b. Çocuk benden hoşlanmadı (geçişsiz)	(26) a. Ali okudu
b. Ali kitabı okudu
(20') a. Ali kitabı okudu (EDİCİ + KONU)
b. Ali çocuğu dövdü (EDİCİ + ETKİLENEN)	(27) a. Ali oturuyor
b. Ali Ankara'da oturuyor
(22') a. Ali kitabı bana verdi (EDİCİ+KONU+HEDEF)
b. Ali altgeçitten karşıya geçti (EDİCİ+YER+HEDEF)	

ek bilgi 9

Rol dökümü

Rollerin evrensel bir dökümü olduğu, bunların hangi tabanlarda ne şekilde adlandırılacağı konusunda literatürde pek çok tartışma bulunmaktadır. Türkçede rollerle ilgili olarak Sezer (1991) ve Uzun (2000)'de çeşitli öneriler bulunmakla birlikte Türkçenin bu bakımdan çok çalışıldığını söylemek güçtür:

EDİCİ	'iş bilerek, isteyerek veya gücül olarak yapan' <i>Polis hırsızı yakaladı.</i> <i>Güneş ekinleri sararttı.</i>
ETKİLENEN	'işten etkilenen' <i>Çocuk kuşu yaraladı.</i> <i>Asit yağmurları ormanları yok edecek.</i>
DENEYİMCİ	'bir oluştan duygusal ve algısal olarak etkilenen' <i>Bebek uyuyor.</i> <i>Babam yaşıyor.</i>
KONU	'Bir devinimde, bir oluştan yer alan ama etkilenmeyen' <i>Ali memleketi özlüyor.</i> <i>Erol sevgilisini düşünüyor.</i>
HEDEF	'devinimin yönü üzerinde olan' <i>Ali kitabı Ayşe'ye yolladı'</i> <i>Fırtına denize yöneldi.</i>
KAYNAK	'devinimin başlangıcında, çıkış yerinde bulunan' <i>Gemi kıyıda ayrıldı'</i> <i>Kadın çatıdan atladı.</i>
YER	'iş, oluş, durumun gerçekleştiği konum, uzam' <i>Ali Ankara'da oturuyor.</i> <i>Otobüs durakta bekliyor.</i>
YARARLANICI	'iş, oluş veya durumdan yararlanan' <i>Ayşe Ali'ye kazak örüyor.</i> <i>İşçiler patrona çalışıyor.</i>
ARAÇ	'işin, devinimin yapılmasına araç olan' <i>Boyacı duvarı fırçayla boyadı.</i> <i>Kasap eti satırla parçalıyor.</i>

alıştırma 1

Aşağıda koyu yazılan öğelerin rollerini saptamaya çalışınız.

- Adam** çocuğu dövdü.
- Çocuk **kuşu** yaraladı.
- Babam** yaşlanıyor.
- Ali **kitabı** okudu.
- Ali kitabı **Ayşe'**e yolladı.
- Kadın **çatıdan** atladı.
- Umay **Ankara'da** oturuyor.
- Ayşe **Erkin'e** kazak örüyor.
- Boyacı duvarı **fırçayla** boyadı.

Temel tümce yapıları

Yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda, Türkçe öğretiminde öğeleri bakımından tümce yapılarını eylem merkezli bir bakışla ele almamızın yararları açıkça görülmektedir. Özellikle yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde, öğrencini üretimini kolaylaştırmak amacıyla aşağıdaki temel tümce yapılarının dikkate alınması yararlı olacaktır. Aşağıdaki tabloda sadece üye ve rol yapısı temel alınmamış daha sonra ele alacağımız AÖ'lere yüklenen DURUMLara göre tümce çeşitliliği sergilenmiştir. Türkçe öğretiminde aşamalı olarak aşağıdaki yapıların ele alınmasının yanı sıra Türkçe sözlüklerde de bu bilgilerin sunulmasının yararı açıktır.

1	Gemi battı	<i>öl-, bat-</i>	X
2	Köpek havlıyor.	<i>havla-, yürü-</i>	X
3	Çocuk kitabı okudu	<i>oku-, sev-, özle-</i>	X Y ^(-I)
4	Kadın ona kızdı.	<i>kız-, bak-</i>	X Y ^(-E)
5	Adam kitabı bana verdi.	<i>ver-, gönder-, ismarla-</i>	X Y ^(-I) Z ^(-E)
6	Adam köpekten korkuyormuş	<i>kork-, hoşlan-</i>	X Y ^(-DEn)
7	Adam kitabı kitapçıdan aldı.	<i>al-, iste-</i>	X Y ^(-I) Z ^(-DEn)
8	Kadın çocuğu onunla barıştırdı.	<i>eşleştir-, değiş-</i>	X Y ^(-I) Z ^(ile ilgeci)
9	Çocuk parkta geziyor.	<i>gez-, gecele-</i>	X Y ^(-DE)
10	Adam köprüden karşıya geçti.	<i>geç-, git-, dön-</i>	X Y ^(-DEn) Z ^(-E)
11	Çocuk benimle inatlaşıyor.	<i>inatlaş-, ilgilen-, evlen-</i>	X Y ^(ile ilgeci)
12	Annesi çocuğu evde bıraktı.	<i>bırak-, gezdir-</i>	X Y ^(-I) Z ^(-DE)
13	Adam konuyu kitaptan bana aktardı.	<i>aktar-, fırlat-</i>	X Y ^(-I) Z ^(-DEn) (k ^(-E))

ek bilgi 10

Eklenti

Tümcelerde (a)'daki gibi, üye konumunda bulunmayan, aynı zamanda eylem tarafından rol de yüklenmemiş olan öğeler ve (b)'deki gibi, yine üye konumunda bulunmayan ama eylem tarafından belirli bir rolün yüklendiği öğeler görülebilmektedir. Üye konumunda bulunmayan, sözdizimsel yapıda da seçimlik olan bu tür öğeler öbek yapıya eklenme yoluyla girmiş olan **eklentiler**dir.

- Ali kitabı *dün* gördü
EDİCİ KONU ---
- Ali kitabı *kitapçada* gördü
EDİCİ KONU YER